

El model de la conversió de *Theodorus* de Magona (418)

Porta per a la permanència dels
jueus a les Balears, fins a l'*Almudaina*
iudaeorum, sota Jaume I (1232)

JOSEP AMENGUAL I BATLE

Biblioteca Balear del Monestir de La Real (Palma)

Rebut: 28/8/2022 · Acceptat: 26/1/2023

<https://doi.org/10.6094/orfm.2023.v102.07>

Resum: La narració del bisbe Sever de Menorca sobre la conversió de *Theodorus* i dels jueus de Magona (418) recorda una violència. En realitat aquell canvi religiós el deixà socialment, políticament i econòmicament com abans. La següent dominació vàndala afavorí un estatut irènic als jueus, que continuaria en l'època bizantina, quan l'apòcrifa Carta del Cel rebuda pel bisbe d'Eivissa, rebutjada per Licinià de Cartagena (595), fomentava una pràctica judaïtzant, com era repòs dominical. Vora motius arqueològics acostats als jueus, recordam la presència dels radhanites, i en la llarga època musulmana, no exempta de persecució, perdurà l'almudaina dels jueus a Mayurqa.

Paraules clau: Bisbe Sever, Carta del Cel, radhanites, ben Meir ibn Ezra, *De bello maioricano*, Bernat Desclot.

Abstract: Bishop Severus of Menorca's narrative about the conversion of

Theodorus and the Jews of Magona (418) recalls a violence. In reality, that religious change left him socially, politically and economically as before. The following Vandal domination favored an irenic statute for the Jews, which would continue in the Byzantine era, when the apocryphal Letter of Heaven received by the bishop of Ibiza and rejected by Licinian of Cartagena (595), encouraged a Judaizing practice, such as the Sunday rest. Along archaeological grounds close to the Jews, we recall the presence of the Radhanites, and in the long Muslim era, not exempt from persecution, the *Almudaina* of Jews in Mayurqa survived.

Keywords: Bishop Severus, Letter of Heaven, Radhanites, ben Meir ibn Ezra, *De bello maioricano*, Bernat Desclot.

Introducció

Com a terres mediterrànies, i prescindint de possibles presències anteriors (Baer 1978, 16), és possible que Pau apòstol, jueu, arribés a Hispània (Amengual i Batle 1991, 37, 55; Amengual i Batle 2008a, 49-67; Godoy 2010, 167-180).

Tanmateix, és amb l'arribada d'Orosi, per l'any 417, que es desvetlla el fet antic de la convivència de les comunitats jueves i cristianes de Menorca, segons el bisbe Sever, en la seva carta a tota l'Església (Amengual i Batle 1991, 60, 188, 268-269; Amengual i Batle 2008, 8, 18, 73, 74, 83).

En aquesta presentació començarem per extreure unes dades d'aquest escrit, i seguirem prenent nota d'altres informacions escrites i arqueològiques, corresponents a les èpoques vàndala, bizantina, musulmana, i entrarem en el regnat del rei en Jaume.

De l'arribada dels jueus a l'època romana, als esdeveniments protagonitzats per l'arribada de les despulles del protomartir Esteve

La carta circular del bisbe Sever de Menorca (418) preveu la continuïtat dels jueus a Magona i a Mallorca

L'atansament als orígens dels jueus i del cristianisme a les Illes Balears ens fa pensar que, atesa la seva implantació econòmica i política, haurien arribat des d'Àfrica del Nord, més d'un segle abans dels esdeveniments de l'any 418 (Amengual i Batle 1992, 12-65; Amengual i Batle 2008, 405-457). És precisament quan el bisbe Sever es presenta a la universal fraternitat, que és l'Església, quan per primera vegada emergeix el nesònim *Minorica*, i la forma adjectivada *maioricensis*, a no ser que la interpolació en el *Liber generationis Hyppoliti* sigui anterior (Amengual i Batle 2022).

Semblantment, referint-nos al fet que a Menorca els cristians eren presidits per un bisbe, amb seu a *Iamona*, l'actual Ciutadella, creim que a Mallorca abans del segle v, hi devia haver una església, per més que no ho podem provar, fet que estendríem a Eivissa. De fet, per l'any 484 feia un temps que un bisbe presidia la respectiva església a les Balears, i eren *Elias* de *Maiorica*, *Macarius* de *Minorica* i *Opilio*

d'*Ebusus*. Que una església pugui oferir un ministre perquè sigui ordenat bisbe, demana devers un segle d'evangelització.

Segons el bisbe Sever, a Menorca, la convivència entre jueus i cristians era bona (Baer 1978, 16-17).¹ Fins i tot compartien la Bíblia i diversos himnes litúrgics que cantaven junts, i en llatí. En la producció agrícola també hi hagué un règim de propietat, el dels *consortes* (*Seu. Min. Ep.*, 19,4, Amengual i Batle 1992), que feia que jueus i cristians exercissin una mena de copropietat, com ens ho testimonia el jueu *Galilaeus* (Amengual i Batle 1991, 266; Amengual i Batle, 2008, 58, 98, 124, 131, 150, 155, 157, 358, 446, 447), parent de Teodor. En un altre àmbit, observam com a Menorca funcionaven les escoles romana i jueva.

En un segon moment, la bona convivència i les excel·lents relacions entre jueus i cristians van ser esfondrades amb l'arribada de les relíquies de sant Esteve, el protomàrtir en mans dels jueus, portades pel prevere galaic Orosi, fet que va encendre els ànims dels cristians de *Iamona*. Podria ser que fos el bisbe qui aprofità l'avinentesa per normalitzar la situació religiosa, segons el paradigma de la política proclamada per Teodosi, en l'edicte de Tessalònica, de l'any 380 (Amengual i Batle 2008, 206; Escribano 1999, 35-64; Escribano 2003, 444-446), que declarava la confessió catòlica com la oficial de l'imperi.

Segui per mor de l'arribada de les despulles de sant Esteve, sigui per les pretensions del novell i jove bisbe Sever, els cristians de *Iamona*, el dissabte dia 2 de febrer de l'any 418 marxaren sobre *Magona*, i precisament durant la setmana que acabà dia 9 de febrer (Amengual i Batle 2001, 663-665), emprengueren una campanya sobre la sinagoga o comunitat d'aquella població, farcida de pressions psicològiques, sociopolítiques i econòmiques, amb les quals aconseguiren que els jueus passessin a l'Església catòlica. Tanmateix, per ser fidels a l'escrit de Sever, precisem que no hi hagué cap violència física, expressament punida per la legislació imperial (Amengual i Batle 1991, 114-115). Creim que els detalls sobre l'atenció a la legalitat romana del bisbe Sever i al seu sentiment patriòtic són un indici perquè ens

1 Prescindim de Bruno Ferrer i Higuera, «Jueus i cristians a Hispania durant l'antiguitat tardana», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, 13/1 (1997) 1245-1264, ja que no aporta gaire informació sobre les Balears, les quals arrencaria amb les terres dels visigots, amb les quals res no hi tingueren a veure.

trobam amb un context més sostenible del seu escrit. Mai ell hauria compost la seva circular si hom l'hagués pogut recriminar com culpable de violències físiques. Tampoc creim que les pressions psicològiques i de caràcter religiós excedissin les pràctiques socials de l'època. No caurem en l'anacronisme d'enquadrar-les en la societat contemporània. A més, quan quedaren excloses les pressions sobre els jueus mallorquins, com els de la família de l'esposa de *Theodorus*, el bisbe de Menorca no hi tenia cap jurisdicció.

Hem d'observar com el bisbe Sever ens assabenta que el jueu principal de *Magona* és anomenat *Theodorus*, nom que per simplificar catalanitzarem en Teodor. Era l'autoritat major en l'aljama de Maó, *legis doctor, pater pateron* dels jueus (*Seu. Min., Ep.*, 11, 2. Amengual i Batle 1991, 277; Amengual i Batle 2008, 431; González 2004, 61-62 i 73-78) i *summus sacerdos* (*Seu. Min., Ep.*, 11, 2. Amengual i Batle 1991, 277), és a dir, summe sacerdot, títol que, en paraules del bisbe Sever, no devia ser en ús, ans el bisbe el degué incorporar al seu relat per accentuar l'analogia que hi havia entre el seu títol de bisbe, amb seu a *Iamona*, i la denominació religiosa del principal jueu de *Magona*. L'acumulació d'aquells títols per Teodor ha d'ajudar a entendre que en la seva persona s'hi acumulava la representació i, per tant, la sort del poble jueu de Menorca. Així, Teodor va ser respectat pels cristians i pels jueus quan, a l'hora decisiva, va demanar temps per adreçar-se a la sinagoga com a poble, per tal d'exhortar els jueus a la conversió, i així ell en trauria més profit.²

Teodor, políticament, havia estat el *defensor ciuitatis* i aleshores n'era el *patronus municipii*, (Bajo 1981, 209-210; Amengual i Batle 2008, 375), sense que vegem raons per fer-lo *patronus of the island*, com ho llegim a Boyarin (2008, 166). El títol de *patronus* després passà al santoral cristià, tot aconseguint una profunda inculturació d'aquesta fe. Altres jueus notables eren els germans *Caecilianus* (Amengual i Batle 1991, 33, 96, 102, 103, 104, 106, 110, 114, 144, 263; Amengual i Batle 2008, 92-93) i *Florianus: Patres* dels jueus (*Seu. Min., Ep.*, 19,4. Amengual i Batle 1991, 106, 144), i el primer dels dos acabava

2 *Seu. Min., Ep.*, 16, 16. «*Faciam quod uultis, tenete*», inquit, «*promissionem hanc; sed permittite mihi prius ut alloquar plebem meam, ut maiorem conversionis meae, etiam ex reliquis possim habere mercedem.*» (Amengual i Batle 1991, 125, 129, i 1992, 36.)

de ser elegit *defensor ciuitatis*, a causa de l'ascens de Teodor.³ Recoilim que l'únic *praeses* o governador romà de la província *Insularum Balearum* que coneixem, fou *Litorius*, que acabava de ser ascendit a *comes* (*Seu. Min., Ep.*, 24,2. Amengual i Batle 1991, 255-257; Amengual i Batle 2008, 159. Amengual i Batle 2012, 139-169), era jueu, ja que la seva filla *Artemisia* ho era, i va ser de les dones més resistents a la conversió (Amengual i Batle 2022a, 18-37).

Teodor era casat amb una jueva mallorquina, la qual per aquelles saons era amb sa mare (Amengual i Batle 2022a, 18-37; *Seu. Min., Ep.*, 21,2. *La Misna* 1981, *Orden Tercero. Mujeres (nashim)*, *Documento de divorcio (guittin)*, 565-585, cf. 491; Baron 1968, 166) a una possessió de Mallorca que no sabem localitzar, tot i que, per la rapidesa dels seus moviments, deduïm que no era gaire lluny de *Pollentia*. Aquest jueu latifundista era també navilier. Tot ens fa pensar que la presència dels jueus a Mallorca era semblant a la de Menorca, aspecte que encara no hem considerat prou.

Essent que la Circular del bisbe Sever és un escrit propagandístic, d'un ciutadà conscient de la romanitat, i, per tant, obediènt de la llei romana, cal fer la hipòtesi sobre el que hauria passat si els jueus de Magona no s'haguessin convertit, malgrat les insistències del bisbe i dels seus cristians. Presumim que no tindríem la Circular que va compondre el bisbe. No hauria fet publicitat dels esdeveniments que ell organitzava per adequar Menorca a la legislació religiosa teodosiana. Escampar la nova d'un fracàs del bisbe amb els jueus hauria enfonsat el seu prestigi. Tampoc no creim realista que un bisbe cristià, fidel a la legalitat romana, en el cas d'una resistència invencible dels jueus i jueves magontans hagués optat per l'alternativa que tots emigressin de Menorca. És cert que *Meletius* (*Seu. Min., Ep.*, 18,19; Amengual i Batle 1991, 267; Amengual i Batle 2008, 148), *Artemisia* (*Seu. Min., Ep.*, 24; Amengual i Batle 1991, 260; Amengual i Batle 2008, 150, 154, 155) i la mare de les nines comptaven fugir de l'illa (*Seu. Min., Ep.*, 28,2). Així ens ho presenta la construcció literària de Sever. Però en cap cas realitzaren accions realistes per marxar. A més, el bisbe hauria sortit de la romanitat, ja que no tenia poder per provocar una semblant fuga.

3 *Seu. Min., Ep.*, 19, 6: «*Huic sermoni paene praeripiens, uir honestus et non solum inter iudaeos, uerum etiam in ciuitate usque adeo praecipuus, ut etiam nunc defensor ciuitatis electus sit, Caecilianus.*» (Amengual i Batle 1991, 263)

El model de la conversió dels jueus

La singularitat dels esdeveniments menorquins en la banda occidental de l'imperi ha provocat un miratge que ha amagat diverses realitats ben explícites en l'escrit del bisbe Sever. Ara ens interessa rescatar-ne qualcuna, com és la sinceritat i l'abast de la conversió de Teodor. Per això, malavejarem defugir un positivisme aclaparador, que no avança més enllà de fer constar les pressions del bisbe i dels cristians sobre el gran jueu, i sobre la resta de magnats i, especialment, sobre les dones, i s'amaga quin va ser el procés i quins foren els mòbils de la conversió de Teodor, i el seu abast històric i social.

Seguim la construcció literària de Sever, tot recollint el moment i les circumstàncies dels esdeveniments. Ell s'havia adreçat a l'edifici nuclear i simbòlic dels jueus, i no a les seves cases particulars, o a la seva barriada. Després que els cristians rebentessin la disputa sobre les Escriptures, en la qual Teodor hauria pogut mostrar la seva capacitat magisterial, els cristians calaren foc a l'edifici sinagoga, i així destrossaren els judaisme institucional. En aquest moment, el maonès Rubèn, que portava el nom del primogènit cronològic dels fills del patriarca Jacob (Amengual i Batle 1991, 129) amb la seva conversió esdevingué el primogènit simbòlic dels jueus convertits (*Seu. Min., Ep.*, 15,1; Amengual i Batle 1991, 129 i Amengual i Batle 1992, 32.), el qual se serviria de les seves estratagemes per atraure Teodor al cristianisme. Convertit, aquest esdevindria el primogènit efectiu, perquè arrossegaria tots els jueus i les jueves cap a l'Església, i així desplaçaria el primogènit dels convertits segons el temps, Rubèn. Retornant a Rubèn, escriu el bisbe que, «fet primogènit de Jacob, [...] tot col·laborant amb nosaltres, increpava l'obstinada duresa de tots» (*Seu. Min., Ep.*, 15,3; Amengual i Batle 1991, 129 i Amengual i Batle 1992, 32-33).

Retornà Teodor a l'indret on hi havia hagut la sinagoga, envoltat dels jueus, per fer front als cristians, els quals, incapaços d'instigar-lo, van recórrer a l'oració, i al final topà de bell nou amb Rubèn, el qual l'alliberà de la por al Lleó de Judà, Crist. Més encara, va afinar les motivacions que durien Teodor al cristianisme, pel camí dels seus interessos. Rubèn escomet el jueu principal en aquests termes:

16. [14] Li deia: “¿De que tens por, senyor Teodor? Si vols seriosament trobar-te segur i desitges sentir-te respectat i ric, creu en Crist, així com jo hi he cregut. [15] Tu ara estàs dret; jo, en canvi, m’assec entre els bisbes. Si tu creguessis, tu t’hi asseuries i jo estaria dret davant teu.” [16] Sentint aquestes reconvençions amb profunda atenció, Teodor ens digué: “Faré allò que vosaltres voleu; rebeu aquesta promesa; però permeteu-me que primer em dirigeixi al meu poble, per tal que tregui major profit de la meva conversió amb la dels altres.” (*Seu. Min., Ep.*, 15,1, Amengual i Batle 1991, 91, nota 93 i 129, nota 334, i Amengual i Batle 1992, 36-37).

Les motivacions que van moure Teodor, com ho podem escatir, són totes de caràcter social, per mantenir els seu estatut principal en el poder i de prestigi, i d’ordre econòmic, per tal conservar la seva riquesa com a latifundista a Menorca i Mallorca, i com a navilier. Per tant, aquest jueu i els altres, entraven en el cristianisme segons un estatut que no els complicaria la vida externament.

Aquestes expectatives de poder econòmic i polític han estat massa menystingudes pels historiadors, polaritzats per les maniobres poc d’acord amb la llibertat de la fe, que ordia el bisbe.

No dubtam que hi hagué conversions religiosament sinceres; però es tracta d’un espai en el qual l’historiador no hi pot entrar. Solament, *post factum*, podem afegir que, quan es succeïren les diverses èpoques polítiques, amb els vàndals i els bizantins, hi hagué la possibilitat de recobrar la pràctica externa de la fe de l’Antic Testament sense la pressió de l’època teodosiana, i suposam que els judaïtzants, que trobarem a Eivissa, no degueren mancar a les Balears pròpiament dites. Anotem palesament que no podem estendre les pressions del bisbe Sever sobre els jueus mallorquins, que hi eren, com ho diu Teodor, entre els quals ell hi té l’esposa i la sogra, amb el que tot això significa per a una gran família, amb parents, servents i esclaus jueus.

Les repercussions de la conversió dels jueus de *Magona* foren notables a Menorca, de manera que es va recobrar, creim, la convivència lliure de sospites entre els cristians i els convertits, sense que pensem que les relacions amb els jueus de l’exterior, començant pels familiars de Teodor canviessin, com tampoc no hi degué haver mutacions en el tracte i familiaritat que els menorquins tinguessin amb les aljames d’altres indrets mediterranis.

En qualsevol cas, consideram que les circumstàncies de la conversió de Teodor i la dels seus col·legues no van capgirar les relacions amb aquelles comunitats hebrees, ans indueixen a pensar que, finit l'Imperi romà, reviscolessin pràctiques jueves i judaïtzants, així com un recobriment del ple judaisme, d'antics convertits. La singularitat dels jueus en èpoques posteriors ens permet suposar aquesta possible pervivència, i les fites que descobrirem en els segles posteriors no marquen nous començaments dels establiments jueus a les Illes Balears, ans la nostra hipòtesi ens fa considerar-les com a senyals de la seva permanència. L'accés a la propietat agrària, a l'interior de Mallorca, el pou i el rafal de Judí, i l'Almudaina dels jueus, són estructures de llarga durada. En parlarem.

Unes dades de l'arqueologia de Mallorca i Menorca

Vora els textos hi trobam uns llocs i unes despulles arqueològiques que els donen força, malgrat que no estiguin lligats directament amb el indret en els quals es van desenvolupar els esdeveniments de l'any 418. Més tost es tracta de vestigis escampats per Menorca i Mallorca.

En el mateix segle en què s'esdevingueren les conversions menorquines, a Mallorca els jueus deixaren mostres de la seva vida i mort en el Cementiri de ses Fontanelles (Santa Maria), s. v, on hi llegim en les peces de plom, Šemu'el *bar Haggay*, que seria Šemu'el, fill de R. Haggay, o Ageu (Millás 1958, 3; Veny 1965, núm. 12, 23-24; Roselló-Bordoy 1973, 88; Amengual i Batle 1991, 287-29, 360-365; Amengual i Batle & Cau Ontiveros 2005, 131-139, esp. 132; Casanovas 2013, 11-16; Alcaide 2011). Els tres ploms estaven col·locats al llarg del cadàver, començant pel cap, i orientats literalment. Tanmateix, Zucca & Casanovas (Noy 1993, 239, núm. 177; Casanovas 2013, 15) suggereixen una datació posterior, que podria arribar al segle VII, proposa que a nosaltres fins i tot ens afavoreix en el projecte de resseguir la que creim continuïtat en la presència.

És significativa la llumeta que creim hebrea amb menorà, que, ocasionalment, hom va trobar en la murada del baluard d'en Berard, que els experts han datada pels volts del segle v (Torres 2005, 293, amb una fotografia en p. 300).

També a Menorca han aparegut elements d'importació que cal prendre en compte, com són ara els que ens mostren M. A. Pons i

J.C. de Nicolàs (2015, 14) sobre monedes antigues, trobades a Menorca, quan ens diuen:

No hi ha dubte que el grup més interessant, per l'excepcionalitat que suposa la seva presència, a la Mediterrània occidental el conformen la moneda de l'estat jueu i les dues del regne nabateu: la *prutha* jueva, feta amb motlle i amb aliatge de coure, emesa per un dels últims monarques de la dinastia asmonea Alexandre Jannaeus (103-76 aC) a la seca de Jerusalem i la *prutah* i la dracma, fetes amb motlle, respectivament amb aliatges de coure i d'argent pel rei nabateu Aretas IV (9 aC.- 40 dC.) encunyades probablement a Petra, la capital del Regne, a una segona fase del seu govern (18-36 dC.) quan estava amb la seva segona esposa Shaqilat i que també figura representada juntament amb el monarca a l'anvers de les dues monedes.

Tot i no ser directament un producte menorquí, recordam la nau que, probablement en els segles V-VI, es va enfonsar a Favàritx (Menorca), la qual, entre altres materials per a reciclar, portava un segell de bronze, d'uns 8 cm. de diàmetre, amb el negatiu del menorà. El vaixell havia recollit materials, alguns dels quals havien estat fabricats a Heliòpolis, de l'actual Líban (Fernández Miranda *et al.* 1977, 96; Tejedor 1978, 219-235, esp. 222; de Nicolás 1977, nota 67*, 122, cf. 104 i 108, figures 44 i 45, de Nicolás 1980, 39, amb reproducció; de Palol 1981, 43; Mascaró Pasarius 1983, 273).

En la revisió que porten a terme uns arqueòlegs, que treballen en coves i soterranis de Menorca, han identificat un gravat incís en un mur, que representa un estendard, en el pal vertical del qual hi ha figurat un serpent enrodillat. El pal té com a suport inferior una peça triangular. Una inscripció, en el costat esquerre de l'estendard, diu: *PAX/HONORIUS* (de Nicolás Mascaró *et al.* 2015, 253-254).

Amb aquests elements plàstics ens topam amb el record dels esdeveniments de l'Èxode, tan seguit pel bisbe Sever, que mostra l'escena que descriu la Bíblia, Nombres, 21,4-9, i II Reis, 18,1-4. Això, per la banda dels protagonistes, jueus. L'evangeli de Joan, 3,14-15, i 12,32 ho recull. Vegem el text de Nm 21,4: «Moisés va fer una serp d'aram i la posà dalt d'un estendard. Quan algú havia estat picat, mirava la serp d'aram i salvava la vida».

Per tant, ens trobam davant una representació que podria ser jueva i cristiana. De Nicolás i els col·laboradors la donen per cristiana,

interpretació que compartim. Afegim que, a una distància no massa llarga, s'hi va aixecar la basílica de Son Bou. Els autors recullen com el nom *Honorius* és un antropònim tardoromà prou difós, acompanyat de sufixos diversos (de Nicolás Mascaró *et al.* 2015, 254 citen Francovich Onesti 2012, 33-50, i, en concret, 37). Atès el nom i la seva difusió, i l'ambient, suggereixen una datació que se mouria en els temps teodosians, que són els del bisbe Sever i de Consenci (414-420). Nosaltres encara indicariem que a Son Peretó hi trobem una inscripció dedicada a una *Honorina*, que els experts daten per a finals del segle IV (Amengual i Batle 1991, 376).

Època vàndala

Ara bé, abans que passessin quaranta anys d'aquests esdeveniments, l'any 455, els vàndals de Genseric imposaren el seu domini a les Balears, i s'hi mantingueren fins que el militar itàlic Apollinar, en nom de Belisari i de l'emperador Justinià I, suplantaren els vàndals, els quals numèricament eren ben pocs. L'arribada dels bizantins va suposar el final del domini dels vàndals, fet que militarment no degué implicar molt més que uns actes formals, ja que els germànics a les Illes Balears no devien ser molt més que personatges representatius, si en l'Àfrica Proconsular no passaven de ser el 6%. No consta que hi hagués confrontacions bèl·liques considerables a les Illes Balears amb ocasió d'aquests canvis militars i polítics.

En aquestes circumstàncies aquells jueus convertits per Sever, que no haguessin passat per un procés d'interiorització de la fe cristiana, tingueren la oportunitat de recobrar el judaisme. En qualsevol cas, per l'any 484, quan el rei vàndal Hunneric va reunir a Cartago els bisbes catòlics, perquè abjuresin de la seva fe, el bisbe de Mallorca que hi va anar va ser *Elias de Maiorica*, nom del profeta de l'Antic Testament (Amengual i Batle 1991 30-32, 143, 303, 320-325, 413, 526; Amengual i Batle 2008 33, 42, 70) i, fins a hores d'ara, per més que qualche estudiós asseguri que altres cristians portaren aquest nom de l'Antic Testament, un servidor encara no en coneix cap (Amengual i Batle 1991, Amengual i Batle 1991, 30-32), per la qual cosa suggeriria que aquest primer bisbe conegut de Mallorca va pertànyer a una antiga família jueva mallorquina. L'antroponímia jueva podria també incloure el nom de l'altre bisbe, el de Menorca, *Macarius de*

Minorica, nom freqüent entre els jueus (*Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae* 1881, 133-134; *Victor de Vita*, 2002, 271-272; Amengual i Batle 1991, 33; Amengual i Batle 2008, 70; Amengual i Batle 2020, 31).

Època bizantina

Si no coneixem mesures dels reis vàndals que fossin hostils als jueus, quant a Justinià I, direm que va revocar la legislació vàndala hostil al catolicisme, i, en concret, tot referint-se a Cartago, capital d'aquest regne germànic i centre de l'església nord-africana, la *Novella* 37 prohibeix tota manifestació de l'arrianisme; i nota que l'heretgia queda privada de poder tenir un lloc de reunió o celebració, mentre la catòlica de Cartago obtenia tots els privilegis. Nosaltres no veim que aquesta norma afectés les sinagogues jueves.⁴ Vers l'any 537 la *Novella* 45 llevava qualsevol exempció als jueus i samaritans en els serveis municipals. En realitat, no era una mesura persecutòria, sinó una càrrega general (*Novellae Justiniani*, 45, 24, 1757, columna 1004). Uns anys després, els heretges, jueus i samaritans queden privats de comprar béns eclesiàstics. Els jueus no podran construir noves sinagogues (*Novellae Justiniani*, 131, 44, 1757, 1162, de l'any 545, adreçada al Prefecte del Pretori). Encara l'any 553, una altra llei de Justinià I prohibia que els jueus llegissin l'Escriptura solament en hebreu, sinó que també l'havien de llegir en grec i en la llengua pàtria.⁵

L'hostilitat de l'Imperi als jueus romania, però no esdevenia una cacera, i menys una persecució general dels jueus, de manera que

4 *Novellae Justiniani*, 35,16, *Corpus Juris Civilis Justinianei*. [...], 11, 1757, columna 991: *Novella XXXV. De Ecclesiis constitutis in Africa. Venerabilem ecclesiam, etc. Ab Arianis ablata capiunto, sibi que habent Ecclesiae Africae, ut tamen publicas pro illis pensiones conferant, ab iisdem acceptis immobilibus a nemine laedendis. Haereticus non baptizato, ad rempublicam non accedito, catechumenum non circumcidito. Nulla omnino haeresis domum aut locum orationis habeto. Carthaginensis Ecclesia privilegia obtineto, quae in uniuersum de omnibus dicta sunt ecclesiis in Codice. Qui ad Carthaginensem ecclesiam confugerit, is impunitatem habeto, nisi homicidium, aut raptum virginis, aut vim in Christianum admiserit. Ecclesiis Africae ab aliquo pro sua ipsius salute oblata, a nemine prorsus auferuntor. Hoc ipse generaliter de omnibus ecclesiis accipito.*

5 *Novellae Justiniani*, 146,29, 1757, columna 1162. *Novella CXLI*, de l'any 553, adreçada al Prefecte del Pretori. Vegeu el cap. I: *Sancimus igitur, licentiam esse uolentibus Hebraeis per Synagogas suas, in quocunq; Hebraei omnino loco sunt, per Graecam uocem sacros libros legere convenientibus, uel etiam patria forte (Itali-ca hac diximus) lingua; uel etiam aliorum simpliciter, una scilicet cum locis etiam lingua commutata [...].*

quan a Constantinoble hi pogué haver reticències o hostilitat envers ells, aquestes situacions no degueren arribar al coneixement de les autoritats locals de les allunyades illes mediterrànies (Ostrogorsky 1984, 97 i 170) on es refereix a la persecució de l'emperador Focas (602-610), concentrada més tost a Àsia, i deguda a lluites per l'ortodòxia, que difícilment eren conegudes a l'Occident. En el segon cas, observam com a partir del segle VII hi hagué una resposta als escrits polèmics dels jueus, que no creim que fossin coneguts a les Illes. No tenim constància d'un funcionament metòdic de l'estat bizantí. Si l'Imperi Romà va organitzar persecucions sistemàtiques del cristianisme, i, fruit de bona burocràcia, de comunicacions eficaces no arribà a fer-les realment universals, menys hem de pensar que els bizantins assolissin aquesta qualitat. D'aquí que diríem que la situació poblacional no va canviar, com ho feu la política, i que els jueus pogueren mantenir la seva vida.

Que l'influx jueu era profund ens ho mostra l'afer del bisbe *Vincentius* d'Eivissa (abans de l'any 595) (Amengual i Batle 1991, 61, 350,395, 429; Amengual i Batle 2008, 76, 175, 177), el qual un poc més d'un segle més tard d'Opilió va escriure una carta a *Licinianus*/Licinià, (Cartagena, c. 554 - Constantinoble, 602), abans de l'any 595, quan encara era monjo i no bisbe, a *Cartago Nova*, o Cartagena, en la qual li deia que una Carta del Cel havia caigut sobre l'altar de la basílica, en la qual Crist urgia els cristians que fessin el repòs dominical per tal de defugir penes a l'altra vida. Licinià va recriminar fortament el bisbe crèdul, perquè li deia que «Ens obliga a judaïtzar», *ut nos iudaizare compellat* (Madoz (ed.) 1948, *Carta* 3, 125-129; Amengual i Batle 1992, 132-135, traducció), quan intenta transferir les normes jueves sobre el repòs del dissabte al diumenge cristià, que consistia en la celebració de la resurrecció de Jesús, allunyada de les pràctiques jueves del repòs sabàtic, sobre les quals, en els passatges suara citats, hi podeu veure més referències, que el consideren judaïtzant. Fins llavors el descans dominical afectava solament els funcionaris. Per això ens demanam si la Carta del Cel, expressaria una reclamació de la pagesia d'un repòs setmanal. En general, vegeu Sánchez (1985, 123-128), González (1995, 269-374), Castellanos (2000, 601-604), Castillo (2006, 201-202), Iranzo (2011, 61-70), Rubio (2005, 58-63); en canvi, Raúl González Salinero, no considera tan judaïtzant la Carta del Cel (2000, 605-608).

Tancam aquesta secció sobre l'època bizantina amb una obvietat, com és que les històries generals que nosaltres coneixem no s'estenen gaire sobre les relacions dels jueus amb l'Imperi de Romà de Constantinoble, i les dades sobre els jueus de l'època a les Balears són inexistents, fora del mínim que podem escatir de l'arqueologia, amb la qual seguidament comptam.

a. El mosaic de la basílica de Cas Frares (Santa Maria del Camí): història de Josep. Tot és de l'Antic Testament

Pel que fa als catòlics, hem de recordar que les basíliques, aixecades a les Illes Balears en temps dels vàndals, van ser ornamentades segons els models bizantins. Aquest és el cas de la basílica de Cas Frares, el mosaic de la qual, en el paviment, narra la història de Josep, fill de Jacob, venut als ismaelites, que esdevingué gran ministre del Faraó, etc. (Rosselló Bordoy 1996, 103-109; Amengual i Batle 1991, 304-306. Amengual i Batle 2008, 32, 383; Amengual i Batle 2018, 163-175; Ramis 2002, 153).

Pel que fa a Menorca, ens topam amb els mosaic des Fornàs de Torelló i de l'illa del Rei, en el qual hi ha representat el lleó de Judà, simbolisme bíblic, ben present en la carta del bisbe Sever (Amengual i Batle 1991, 360; Amengual i Batle 2008, 387).

Aquests vestigis jueus pertanyen a l'ambient rural, per la qual cosa denoten un assentament de la població jueva, ben enganxada en la propietat rural, com són el pou, el rafal, ambdós anomenats de Judí, i el cementiri de ses Fontanelles.

No podem datar unes instal·lacions perdurables, creades en aquesta època, esmentades pel *Llibre de Repartiment*, de 1232. Una és el pou de Judí, prop de Ruberts, entre Sencelles i Pina, (Amengual i Batle 2021, 79-86) i l'altra és el rafal de Judí, a Pollença, molt poc estudiat.

Per tant, si avaluam aquestes restes arqueològiques —transportables— direm que la llumeta amb la menorà pertany a l'ambient urbà, a Palma (en sentit romà), i l'altra, el segell, també amb la menorà, és una despulla marítima, trobada a Favàritx (Menorca), i les monedes també descobertes a Menorca.

Tanmateix aquestes despulls es troben ben disperses, fet que pot apuntar a una presència llarga i estable de jueus a les Illes Balears,

malgrat que no fos molt densa. Per altra banda, a diferència del que podem saber dels hebreus del segle v, aquests, que van viure durant la llarga època bizantina, no ens desvetllen el tipus de professió que exercien.

b. Les Balears dins la ruta del jueus radhanites: del mar Caspi al del Magreb

Encara disparam d'una altra informació que ens mostra com les Balears bizantines no eren un món totalment mort, decadent, tancat. Hi havia interessos comercials, especialment en el tràfic d'esclaus europeus.

En efecte, un gran geògraf del s. IX, d'origen persa, Ibn Khurdâdbîh, (Khurdâdbîh 1865, 514-415; Amengual i Batle 2008, 179) en la seva descripció universal, com ja ho vam recollir fa més de trenta anys, ens assabenta que els mercaders jueus, coneguts com a *radhanites*, de la gran zona de Khàzar, entorn dels mars Negre i Caspi, pel segle VIII, arribaven per mar a l'Índia, Malàisia, pujaven vers la Xina (Khurdâdbîh 1865, 512; Brook 2006) i tornaven per diverses vies fins a Khàzar, i seguint vers l'Occident visitaven el país dels francs, fins i tot les illes dels *rum*, dels romans, és a dir, dels bizantins, entre les quals hi figura l'illa de l'Or, que seria o Mallorca o Eivissa (Khurdâdbîh 1865, 463-464). Cap al Magreb, passant per Tànger, hom hi exporta esclaus i esclaves espanyoles, pells, etc., i recorda com a l'Illa de Monjo mutilen els esclaus homes per exportar-los com a eunucs (Khurdâdbîh 1865, 482; Khurdâdbîh 1889, 66-67, 85; Seybold 1910, 211). Així, diu, travessen el regne del Khàzar, la mar Negra, els Balcans, i exporten moltes mercaderies, entre d'altres, «esclaus romans, francesos, longobards, donzelles romanes i espanyoles» (= del món musulmà) (Amengual i Batle 1991, 507-510; Amengual i Batle 2008, 178-179).

Època musulmana (902-1229)

Consideram que durant aquests més de 320 anys que va durar l'estada dels musulmans a Mallorca, i un poc més a Eivissa, mentre que a Menorca s'hi va allargar mig segle més, els jueus pogueren romandre a les Illes Balears segons un estatut sempre feixuc, però, a les Illes Orientals, no sembla que la seva estada fos especialment

conflictiva. Hom ha pogut escriure dels jueus enmig dels musulmans en l'Edat Mitjana com d'una minoria protegida, de la qual tracta Barón (1968, 130-180), formant un nucli poblacional al marge de la resta de la gent. Els veurem, com a altres indrets, forjant les seves petites ciutadelles, o castells (Baer 1978, 22-23), que ja qualque vegada preludien una almudaina. En canvi no ens consta que a les Balears assolissin entrar en la cort dels wali, ni de cap governant, com s'esdevenia a altres llocs peninsulars (Baer 1978, 23). Tampoc no coneixem rastres de la seva producció cultural (Baer 1978, 31).

Devastació pisano-catalana, 1113-1115.

Els jueus de l'Almudaina

És coneguda la campanya dels pisans, en la qual es va implicar el comte de Barcelona. Durant mes de dos anys aquests invasors assolaren les Illes, especialment Eivissa i Mallorca. Cap al final, la devastació provocada pels pisans i catalans, quan Berenguer III va entrar en la Madina Mayurqa, va acollir els jueus que se li reteren:

Uns cauen copejats per l'espasa, uns altres són capturats, però els que queden s'aixopluguen a l'antiga Almudaina.

El comte de Barcelona, fent via per una altra part, rep en rendició tots els jueus⁶ (Lorenzo Veronés 1996, 392; Mulet Mas 1991, (trad.) 66).

Hem topat per primer cop amb els que seran coneguts com els jueus de l'Almudaina. D'altra banda, Ramon Berenguer III tingué bons col·laboradors jueus, i fins i tot els donà l'exclusiva en el transport d'esclaus musulmans, i els atorgà *bailius* i altres càrrecs administratius semblants (Baer 1978, 53-54), antecedent del que passarà en temps de Jaume I (Baer 1978, 138-139).

6 Lorenzo Veronés 1996, *De bello maioricano, libri octo*, = *La guerra de Mallorca en ocho libros*, Jaume Juan Castelló, (ed.), Lib. VIII, 316-321, 392: *Pars gladio percussa cadit, pars capta tenetur/ et reliquam gentem vetus Elmodenia servat./Hinc omnes accelerans alia de parte Pyrenus Iudaeos omnes sub deditione receperat.- Liber Maiolichinus de Gestis Pisanorum illustribus.*

Els jueus de mallorca abans de 1229, eren els de l'almudaina dels jueus?

La seqüència de les dades sobre la continuïtat de la presència dels jueus a les Illes Balears, per a la conquesta de 1229, comença amb la informació sobre la seva estada a la *Madina Mayurqa*, com ho llegim en el al cap. 47 de la crònica de Bernat Desclot, quan conta que els musulmans es retien poc a poc, «E cellis qui s'eren recollits al castell dels Jueus, reteren-se al rei per fer ses volentats» (Desclot 1971, 439; Pons i Pastor 1984, 13). Sembla que Desclot, quan esmenta el mot *castell* es referia més tost al fet que el barri dels jueus era a l'Almudaina, que abastava l'espai de la ciutat romana. L'emplaçament dels hebreus va ocasionar que dins l'Almudaina de la Ciutat hom hi delimités l'espai conegut com l'*Almudaina dels jueus*, i ho recollirem un poc més endavant.

Ara bé, direm que els textos no són prou clars, i és ben difícil que la nostra interpretació sigui prou coherent. Avançarem dient que donam per segur que hi hagué una continuïtat de la presència dels jueus a les Balears, des que coneixem la carta del bisbe Sever, de l'any 418. Les diverses fites que hem marcat ens apunten a presències de llarga durada, com ho són la propietat agrària, l'excavació i l'ús d'un pou, a l'interior de Mallorca, situació més consolidada que si s'hagués realitzat vora mar un cementiri, també a terra endins. I a més, en cap moment hem copsat que hi hagués un motiu i fins i tot força suficient per a expulsar els hebreus.

La narració i la documentació derivada dels esdeveniments de 1229 ens situen davant dos fets diversos: els jueus residents a Mallorca des d'antic, i els que reben donacions diverses. Consideram que cal distingir ambdues realitats. Els primers, els jueus dels quals parla Desclot, són els *tunc habitatoribus Maioricarum*, segons la documentació de Jaume I, de dia 11 de juliol de 1231 (Pérez i Martínez 1977, 83, núm. 74, que remet a Miret, sens donar-ne el text).

Tot i que els textos no són prou clars, quan volem precisar on residien aquests jueus de Mallorca a l'hora de la conquesta, seguint Guillem Rosselló Bordoy, nosaltres creim que el document de Jaume I, de dia 17 d'abril de 1230, parcialment publicat fa anys per Miret (1910, 252) i recentment transcrit sencer per Vinas i per Treton (2014, 286), esmenta el *castrum sive Almudayna Judeorum*, cosa que

ens indueix a pensar que aquells col·lectius des de temps enrere habitaven a l'Almudaina del Temple, o el castell de la Gomera. Per l'any 1231, a l'any de la conquesta, dia 15 de gener, és ben documentada l'existència del call judaïc de Mallorca, «in calle judayco Maioricarum». (Pérez i Martínez 1977, 55, n.º. 50). El que no sabem explicar és per què dia 17 d'abril de 1230 el rei entregava als templers «el castell, és a dir, el que popularment s'anomena Castell o Almudaina dels jueus, contigu a la murada de la ciutat per la part meridional, per fer la vostra residència i perquè hi viviu per sempre» (Traducció de Vinas 2007, 247; Miret i Sans 1910, 252; Vinas & Treton, 2014, 286).

L'esmentat reconeixement i una concessió reial de dia 17 d'abril de 1230 constarien, segons Ferran Soldevila (Desclot 1971, 617, a la nota 4, a l'esmentat cap. 47) i Antoni Pons, com el primer document conegut dels signats a Mallorca. (Pons i Pastor 1984, 13).

L'any 1232, en el *Llibre del Repartiment* el rei en Jaume va fer setze concessions als jueus, tres de les quals eren destinades als de l'*Almudaina iudaeorum*: dues en el districte de Petra i una en el de Montuïri. El que ignoram és si aquestes proporcions corresponien al nombre de jueus de cadascuna de les provinences, és a dir, als residents anteriors, que feren de quinta columna dels invasors, i als jueus que col·laboraren financerament a la campanya de 1229.

Com ho deixam entendre, els jueus, arrelats ja de segles, segons la nostra hipòtesi, habitarien en l'*Almudaina iudaeorum*, els quals, amb els altres jueus col·laboradors de la conquesta, rebrien noves concessions reials, realitzades en accions específiques. A quin hort del rei es refereix la informació de 1247, no ho podem precisar. Diu així: l'*Almudainam iudeorum civitatis Maioricarum* era prop de l'hort reial: *versus hortum domini regis*. (Llompert 2011, 24, doc. 1, 29-10-1247. ARM, ECR 343, f. 225).

Guiats pels pocs textos coneguts, proposam la hipòtesi segons la qual, amb la donació de l'espai de l'Almudaina dels jueus als Templers, que era en el castell de Gomera, aquests hebreus foren traslladats a l'*Almudaina maior*, que mira a la riera,⁷ en el solar que hi ha-

7 Lorenzo Pérez i Martínez, «Corpus documental balear. I», (1), (1977) 83, n.º. 74, 11-07-1231: *damus, concedimus et laudamus per alodium franchum vobis omnibus iudeis fidelibus nostris tunc habitatoribus Maioricarum, presentibus et futuris, palacium nostrum quod est intus almudainam nostram in quo positus facere oratorium vestrum et sinagogam [...].Jet excepto palatio nostro maiori in quo nos stare*

via entre el palau reial i el convent dels dominics⁸ on, després de dia 17 d'abril de 1231, s'hauria traslladat l'*Almudaina iudaeorum*. Aquesta mudança va ocasionar que, segons la tradició, en el lloc en què s'entrecreuen els carrers de la Victòria, del Palau reial i de l'Almudaina antigament s'hi hauria obert la «Porta dels jueus» (Barceló & Rosselló Bordoy 2006, 160). Per arribar a una explicació de com el rei en Jaume va establir els jueus de l'Almudaina a l'Almudaina major, creim que feia segles que s'havien concentrat en l'Almudaina de Gomera, indret que després de la conquesta el monarca va donar als Templers, fet que encara recorda el nom dels edificis existents; nosaltres proposam la hipòtesi que acabam d'apuntar. Hem vist que encara l'any 1247 era usual identificar l'*Almudainam iudeorum*, l'Almudaina dels jueus, que era diferent dels altres indrets en què eren domiciliats els jueus; però la documentació que conté aquesta denominació ens és desconeguda, i la denominació degué desaparèixer per complet quan Jaume II, a finals del segle XIII, va concentrar els jueus en el Call, prop del castell de Gomera. Aleshores ja no hi havia jueus dispersos.

Quant a aquests jueus establerts a Mallorca abans dels fets de 1229, comptam amb el text d'una venda d'unes cases del call, signada al gener de 1231, la qual ens assabenta que havien pertangut a Samuel de Benvist, ja difunt.⁹ Consideram arriscat pensar que aquest Samuel ha-

---

consuevimus. [...] et usque ad aliud portale et murum, Almudaine maioris qui aspicit usque riarium [...].

- 8 El text de la donació reial del solar als dominics, de dia 21 de maig de 1231, quan el rei feia poc que havia tornat a Mallorca, el va transcriure Joaquim Mº. Bover, dins Juan Dameto Vicente Mut, Gerónimo Alemany, Joaquim Mº. Bover, I, Palma: 1840, 392-393, i d'aquí el varen prendre Pérez i Martínez, «Corpus documental» (I), nº. 62, 72, i Juan Rosselló Lliteras, «El convento de Santo Domingo de Mallorca (S. XIII-XV)», *BSAL*, 41 (1985) 118. Vegeu, abans, Gaspar M. Jovellanos, *Carta histórica de la iglesia catedral de Palma.-Conventos de Santo Domingo y San Francisco*, (Biblioteca Balear, V), Palma: 1945, 37. Ens sembla que es tracta d'una falsificació, tant pel seu llenguatge molt religiós, com per adreçar la donació a sant Domingo, quan encara els predicadors no es preocupaven de la seva canonització, que vingué uns anys més tard.
- 9 Pérez i Martínez, «Corpus documental» (I), 55, nº. 50, 15-01-1231: *Regina, filia quondam Samuelis den Benvist uxor que sum Abrahe filii magistri Biona, cum assensu et voluntate dicti mariti mei, gratis et ex certa sciencia non seducta ab aliquo vel circumventa vendo per me et meos presentes et futuros tibi Maymono Nuno ludeo Maioricharum absenti et Merdoghay Corayet presenti et nomine tuo postulanti et recipienti et tuis et cui velis in perpetuum ius quot habeo et habere debeo et mihi pertinet vel pertinere debet ex successione dicti patris mei vel etiam aliqua alia ratione in ipsis domibus... tenedonibus et pertinenciis quas dictus pater meus habebat in calle judayco Maioricarum. Quas dictas domos tu habes et*

gués viscut l'any anterior, immediat posterior a la conquesta. D'aquí que ens sembla que en temps musulmans, abans de la conquesta de 1229, hi havia ja un call jueu, en el qual hi vivia Samuel de Benvist: «*in ipsis domibus... tenedonibus et pertinenciis quas dictus pater meus habebat in calle judayco Maioricarum*». És a dir, que son pare posseïa cases, finques i pertinences en el call dels jueus de Mallorca.

Una hipòtesi: la presència jueva que abans de l'islam pogué durar entre 500 a 700 anys, arribà al milenar en el segle XIII

És possible, encara que no ho podem provar, que des del s. I els jueus comencessin a ser un ingredient minoritari, però permanent de la demografia balear. La primera informació escrita la tenim quan, per l'any 418, el bisbe Sever ens parla d'una convivència entre jueus i cristians a *Magona*, que es va trencar per la seva conversió forçada al catolicisme, sense que, però, perdessin la seva primacia, que els posava al front del municipi, ni la seva puixança econòmica.

Pel que fa a Mallorca, recordem com als voltants de Santa Maria del Camí, contemporàniament a Sever, per una banda hi ha la necròpolis de ses Fontanelles, i per l'altra els cristians hi bastiren la basílica de Cas Frares, en la qual els mosaics s'inspiren exclusivament en la història de Josep. A més, comptam, amb la llumeta jueva, del segle V, trobada a les murades de Palma.

Els mosaics ens menen als temps bizantins, és a dir, al segle VI, quan també a Menorca, en la basílica des Fornàs de Torelló i en la de l'Illa del Rei, els mosaics ofereixen una representació del Lleó de Judà, tema ben jueu. Una altre peça material és el segell amb la menorà, gravada, probablement també del segle V, trobat a Favàritx, que pròpiament no és un producte illenc.

En temps bizantins, Licinià de Cartagena, abans de l'any 595, va reaccionar contra les tendències al criptojudaisme paleses en la Carta del Cel, que, com sembla que li havia comunicat el bisbe Vicenç d'Eivissa, havia caigut a sobre l'altar de la basílica episcopal.

---

tenes ratione vendictionis quam Bonushomo Vives et uxor eius Bonadona, soror mea, tibi fecerunt.

En el segle VIII els jueus radhanites arribaven a les Illes Balears, mentre que la presència d'aquest poble semita és documentada a començaments del segle XII, segons les cròniques pisanes. No sabem en quin temps els jueus mallorquins cavaren i utilitzaren el pou que fa el seu nom, Judí, i posseïren l'homònim rafal a Pollença.

En diversos segles, per tant, els jueus construïren estructures productives o ornamentals pròpies de comunitats humanes estables, a Mallorca. Quant a Menorca i a Eivissa, hi ha lleus motius perquè hom pugui pensar que hi poguésser haver, en ambdues illes, qualche colla petita de jueus, sense que la seva incidència ens sigui coneguda (Maíz Chacón 2010, 62-63 i 67).

El model tardoromà i bizantí de tractar els jueus ajudà a provocar les tendències constants al criptojudaisme, com ho podem observar en l'aldarull que va provocar el fenomen de la Carta del cel, que reflecteix una influx cultural i religiós.

Per altra banda, hem resseguit els esdeveniments al llarg dels segles, quan ens hem atansat a una sèrie d'esdeveniments que mostren situacions de llarga durada, cosa que ens fa pensar en unes comunitats jueves establertes permanentment al llarg de mil anys, encara que potser no sempre en el mateix lloc de les Balears.

No tenim elements que ens facin suposar que patissin cap persecució, encara que desconexem com foren tractades aquelles comunitats insulars.

En resum, l'encontre amb successives situacions que demanen una llarga durada ens mostra com els jueus mantenien una situació d'estabilitat a una o altra illa de les Balears; ens indueix a proposar que la seva presència, registrada en la conquesta del rei en Jaume, en el segle XIII, devia arribar als mil anys, fet que esdevé un dels signes més clars de la mediterraneïtat d'aquestes illes.

Vull agrair un cop més a l'amic Joan C. de Nicolás l'atenció que tingué d'avançar-me el text de la comunicació sobre els hipogeu menorquins, 2015.

Fonts

Bernat Desclot, 1971 a Jaume I, Bernat Desclot, Ramon Muntaner, Pere III, *Les quatre grans cròniques*, Soldevila, Ferran (ed.), (Biblioteca Perenne, 26), Barcelona: Selecta.

Corpus Juris Civilis Justiniani 1757. [...], II, (Ex Typographia regia), Augustae Taurinorum.

Khurdadbih, Ibn, 1865, *Le Livre des routes et des provinces*, C. Barbier De Menard, (ed.), *Journal Asiatique*, 6 série 5.

Khurdadbih, 1889, Ibn = Abū 'l kásim obaidal/ah ibnabdal/ah ibn kuorzdadbeh, *kitáb al-massálikwa'l-mamalik auctore ...*, *accedunt excerpta e Kitáb al Kharádj auctore* Kodama ibn Djatar, M.I. De Goeje, (ed.), (Bibliotheca Geographorum Arabicorum 6), Leiden.

Liber Maiolichinus, 1991, Mulet Mas, Mireia, (trad.), (Monografies 3. Societat Arqueològica Lul·liana), Palma de Mallorca.

Liciniano de Cartagena y sus Cartas, Madoz, José, (ed.), 1948, (Estudios Onienses, serie 1, vol. 4), Madrid.

Lorenzo Veronés, 1996, *De bello maioricano, libri octo*, = *La guerra de Mallorca en ocho libros*, Juan Castelló, Jaume (ed.) (Erasmus, textos bilingües), Barcelona: Bosch.

Misna, La 1981, Del Valle, Carlos, (ed.), Madrid: Editora Nacional, 1981.

Notitia prouinciarum et ciuitatum Africae, CSEL, 7, Petschenig, M. (ed.), Viena: C. Gerold, 115-134.

Noy, David, 1993, *Jewish Inscriptions of Western Europe*. Vol. 1. *Italy (excluding the City of Rome), Spain and Gaul*, Cambridge.

Pérez i Martínez, Lorenzo, 1977, «Corpus documental balear. Reinado de Jaime I», (I), (Fundación Bartolomé March. Palma de Mallorca), *FRB* 1, 1-112.

Veny, C., 1965, *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, (Biblioteca de la Escuela Española de Historia y Arqueología, Roma 15), Roma: Escuela Española de Historia y Arqueología.

Victor de Vita. 2002, *Histoire de la persécution vandale en Afrique, suivie de La passion des sept martyrs, Registre des provinces et des cités d'Afrique*. Lancel, Serge (ed.), (Collection des universités de France), Paris: Les Belles Lettres.

Bibliografia

Alcaide, S. 2011. *Arquitectura cristiana balear en la antigüedad tardía (siglos v-x dC)* [en línia]. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili. <<http://hdl.handle.net/10803/32933>> [Text en PDF].

Amengual i Batle, J. 1991. *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*. I. Els Treballs i els Dies 36. Mallorca: Moll.

Amengual i Batle, J. 1992. *Els orígens del Cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a l'època musulmana*, II. Els Treballs i els Dies 37. Mallorca: Moll.

Amengual i Batle, J. 2001. «Consentius/*Seuerus* de Menorca. Vint-i-cinc anys d'estudis. 1975-2000», en *ATCA*, 20: 589-700.

Amengual i Batle, J. - Cau Ontiveros, M. Á. 2005. «Antiguitat Tardana a les Balears», *El món romà a les Illes Balears*. 121-143. Barcelona: Obra Social i Fundació La Caixa.

Amengual i Batle, J. 2008a. «El viatge de Sant Pau a Hispània, i la presència dels jueus, fets corroborats pels Actes dels Apòstols Apòcrifs?», *Comunicació, Revista del Centre d'Estudis Teològics de Mallorca*, núm. 122: 49-67.

Amengual i Batle, J. 2008b. *Judíos, católicos y herejes: el microcosmos balear y tarraconense de Seuerus de Menorca, Consentius y Orosius, (413-421)*, Biblioteca Monográfica de Humanidades/*Chronica Nova* de estudios históricos, 112. Granada.

Amengual i Batle, J. 2012. «*Litorius, qui nuper hanc prouinciam rexit et nunc comes esse dicitur*, i la província *Insularum Balearum* (ca. a. 395-418)», Sánchez León, M. L. (ed.). *Les Balears romanes. Nous estudis*. 139-169. Palma de Mallorca: Documenta Balear.

Amengual i Batle, J. 2018a. *La Circular del bisbe Sever de Menorca sobre la conversió dels jueus (418). Una crònica mediterrània abans de l'ocupació dels vàndals*. Edició trilingüe del text. Maó: Institut Menorquí d'Estudis.

Amengual i Batle, J. 2018b. «Entorn de les despulles jueves i paleocristianes a Santa Maria del Camí (Mallorca)», *VII Jornades d'estudis locals. 7 i 8 de novembre de 2014. Bartomeu Horrach i el seu temps (1914-1936)*:163-175. Santa Maria del Camí.

Amengual i Batle, J, Fullana Puigserver, P, Piña Torres, J & Pons Pons, G. 2020. *Iglesias de Mallorca, Menorca, Ibiza*. Amengual i Batle, Josep (coord.). *Historia de las diócesis españolas*. 16. Madrid: BAC.

Amengual i Batle, J. 2021. «Vers la interpretació del Pou de Judí en el centre de Mallorca», *II Jornades d'Estudis Locals, Sencelles, 19-30 de novembre de 2019*: 79-86. Fundació Mn. Bartomeu Oliver. Sencelles: Ajuntament.

Amengual i Batle, J. 2022a. *Gimnèsies, Pitiüses i Balears. Maiorica i Minorica. Des d'Hecateu de Milet (546-480 aC), Sever, bisbe de Menorca (418), fins a Sigurd, rei de Noruega (1089-1130). Els arxipèlags, les illes i les ciutats balears a les èpoques hel·lènica, cartaginesa, romana, vàndala i bizantina*, Palma: Documenta Balear (en premsa).

Amengual i Batle, J. 2022b. «The Perfidia of the Jewish Women of Magona, according to the Letter of Bishop Severus of Minorca (418). The Example of 2 Mac. 7», Cau Ontiveros, M. A. (coord.). *Las islas Baleares durante la Antigüedad tardía (siglos III-X)*: 18-37 (en premsa).

Baer, Y., 1978. *History of the Jews in Christian Spain*. I, *From the Age of Reconquest to the Fourteenth Century*, Schoffman, Louis, (trad. de l'hebreu a l'anglès). Philadelphia (EE.UU.): Jewish Publication Society.

Bajo, F. 1981. «El patronato de los obispos sobre las ciudades durante los siglos IV-V en Hispania». *Memorias de Historia Antigua*, 5: 203-212.

Barceló Crespí, M. & Rosselló Bordoy, G. 2006. *La ciudad de Mallorca. La vida cotidiana en una ciudad mediterránea medieval*. Col·lantes de Terán Sánchez, A. (pról.). Palma de Mallorca: Lleonard Muntaner.

Baron, S. W. 1968a. *Historia social y religiosa del pueblo judío*. I/I, Eduardo Goligorsky, (trad.). Meyer, Marshall T., (supervisor). Buenos Aires: Paidós.

Baron, S. W. 1968b. *Historia social y religiosa del pueblo judío*, III, *Herederos de Roma y Persia*, Eduardo Goligorsky, (trad.). Meyer, Marshall T., (supervisor). Buenos Aires: Paidós.

Boyarin, D. 2008. «The Christian Invention of Judaism. The Theodosian Empire and Rabbinic Refusal of Religions», *Religion. Beyond a Concept*, de Vries, Hent, (ed.). New York: Fordham University Press.

Brook, K. A., 2006. *The Jews of Khazaria*. Lanham-Boulder-New York-Toronto-Oxford.

Casanovas Miró, J. 2013. «Inscripcions per a no ser llegides, símbols per a no ser vistos», *Tamid: Revista Catalana Anual d'Estudis Hebraics*, 9: 7-25.

Castellanos García, S. 2000. «Liciniano de Cartagena y la acumulación episcopal de reliquias en el occidente tardoantiguo», *V Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica: Cartagena, 16-19 de abril de 1998*: 601-604. Barcelona.

Castillo Maldonado, P. 2006. «Judíos, conversos y relapsos en la hagiografía narrativa tardoantigua hispana», dins *Studia Historica; Historia. Antigua*, 24: 201-202.

Dameto, J., Mut, V. & Alemany, G. 1840, *Historia general del Reino de Mallorca*, continuada por Moragues, M. i Bover, J. M. I. Palma.

Escribano Paño, M. V. 1999. «El Edicto de Tesalónica (CTh, 16, 1, 2, 380) y Teodosio: norma antiarriana y declaración programática», *Casiodorus*, 5: 35-64.

Escribano Paño, M. V. 2003. «VIII. El cristianismo marginado. Heterodoxos, cismáticos y herejes», Sotomayor y Muro, Manuel - Fernández Ubiña, José, *Historia del cristianismo. I. El mundo antiguo*. Madrid: Editorial Trotta/Universidad de Granada: 444-446.

Fernández Miranda, M. et al. 1977. *Arqueología submarina de Menorca*. Madrid: Fundación Juan March.

Ferrer i Higuera, B. 1997. «Jueus i cristians a Hispania durant l'antiguitat tardana», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. 13/1: 1245-1264.

Francovich Onesti. N. 2012. «Discontinuità e integrazione nel sistema onomastico dell'Italia tardoantica: l'incontro coi nomi germanici», *La trasformazione del mondo romano e le grandi migrazioni. Nuovi popoli dall'Europa settentrionale e centro-orientale alle coste del Mediterraneo. Atti del convegno internazionale di studi. Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 16-17 giugno 2011. Giornate sulla tarda antichità e il Medioevo (4). Tavolario*. Cimitile. Napoli: 33-50.

Godoy Fernández, C. 2010. «Les tradicions del viatge de Sant Pau a Hispània en la literatura apòcrifa», *Pau, Fructuós i el cristianisme primitiu a Tarragona (segles I-VIII), Actes del Congrés de Tarragona (19-21 de juny de 2008)*, Gavaldà Ribot, J. M. - Muñoz Melgar, A.- Puig i Tàrrach, A. (eds.). Biblioteca Tàrraco d'Arqueologia, VI. Fundació Privada Liber. Tarragona: Institut Superior de Ciències religioses Sant Fructuós: 167-180.

González Fernández, R. 1995. «Cultura e ideología del siglo VI en las cartas de Liciniano de Cartagena». *Antigüedad y cristianismo*. 12: 269-374. Murcia: Universidad de Murcia.

González Salinero, R. 2000. «*Ut nos iudaizare compellat*. La responsabilidad episcopal de Liciniano de Cartagena ante las influencias judaizantes». *V Reunión de Arqueología Cristiana Hispánica: Cartagena, 16-19 de abril de 1998*: 605-608. Barcelona.

González Salinero, R. 2004. «La figura del «*pater patrum*» como «*archisynagogus*» en las comunidades judías del Imperio romano», en *Visiones mítico-religiosas del padre en la antigüedad clásica*, Marcos Ruiz Sánchez (coord): 61-78. Madrid.

Iranzo Abellán, S. 2011. «Las cartas de Liciniano de Cartagena (CPL 1097)». *Estudios de Latín Medieval Hispánico. V Congreso Hispánico de Latín Medieval: Barcelona, 7-10 de septiembre de 2009*: 61-70. Barcelona.

Jovellanos, G. M. 1945. *Carta histórica de la iglesia catedral de Palma.-Conventos de Santo Domingo y San Francisco*, (Biblioteca Balear, V). Palma.

Llompарт Moragues, G. 2011. «Retazos de vida medieval judía: documentos mallorquines (s. XIII-XV)», *Memòries de la Reial Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics*, 21: 21-44.

Maíz Chacón, J. 2010. *Los judíos de Baleares en la Baja Edad Media (Economía y política)*, Santa Cristina: UNED-Netbiblo.

Mascaró i Pasarius, J. 1983. «Los judíos de Menorca en la Baja Edad Media (el siglo XIV)», *Revista de Menorca*: 241-281.

Millás Vallicrosa, J. M. 1958, «Los plomos con inscripción hebraíca de Ses Fontanelles (Mallorca)», *Sefarad*, 18: 3-9.

Miret i Sans, J. 1910. *Les cases de Templers i hospitalers a Catalunya*. Barcelona.

Nicolás Mascaró, J. C. de. 1980. «La judería mahonesa en la carta-encíclica del obispo Severo (principios del siglo V)». *Diario de Menorca*, 05-09-1980 (especial «Virgen de Gracia»), 39.

Nicolás, J. C. de, Ibáñez, V., Arnau, P., & Zubillaga, M. 2015. «Reivindicación de los antiguos grabados de los hipogeos prehistóricos de Menorca: *Diodorus, Bonitas, Honorius* y la cueva de las Cabezas de Toro», *VI Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears, (Formentera, 26. 27 i 28 de setembre, 2014)*, Martínez Ortega, A. - Graziani Echávarri, G. (coords.): 249-260. Formentera: Consell Insular.

Ostrogorsky, G. 1984. *Historia del Estado Bizantino*, Faci, J. (trad.), (Akal-Universitaria). Barcelona: Akal.

Palol, P. de, 1981, *Memòria 1981*, (Institut d'Arqueologia i Prehistòria. Universitat de Barcelona). Barcelona.

Pons Carreras, M. & Nicolas Mascaró, J. C. de. 2015. «Monedes orientals, romanes, medievals i postmedievals de l'entorn de Sa Torre d'en Galmés (Alaior, Menorca)», *XI Jornades d'Història i Patrimoni Cultural de Menorca, Centre d'Estudis locals d'Alaior. Fòrum 3er mil·lenni, 06-08 de març*. (Inèdit)

Pons i Pastor, A. 1984. *Los judíos del Reino de Mallorca durante los siglos XIII y XIV*, II, La Rodella 3, (reed.). Palma: M. Font.

Ramis Canyelles, M. 2002. «Fonts bibliogràfiques sobre el jaciment arqueològic de Cas Frares, i fonts orals sobre la segona excavació», dins *III Jornades d'estudis locals 5 i 6 de maig de 2001 en memòria de Mn. Joan Vic i Salom*: 151-167. Santa Maria del Camí: Ajuntament.

Rosselló Bordoy, G. 1996. «Un document excepcional sobre el mosaic de la Basílica de Santa Maria del Camí», *Spania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*. Biblioteca Abat Oliba. Sèrie Il·lustrada, 12: 103-109. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 10.

Rosselló Lliteras, J. 1985. «El convento de Santo Domingo de Mallorca. S. (XIII-XV)», *BSAL*, 41:115-130.

Rubio Paredes, J. M. 2005. «Liciniano de Cartagena». *Cartagena Històrica*, (Áglaya), (13): 58-63.

Sánchez Ferra, A. J. 1985. «Aspectos de la cultura del siglo VI en el Sureste peninsular según la obra de Liciniano». *Antigüedad y cristianismo* 2: 123-128. Murcia: Universidad de Murcia.

Serra Belabre, M^a. L., Rosselló Bordoy, G., Orfila León, J.A. & Nicolas Mascaró, J. C. de, *Historia de Menorca*, I. Maó.

Seybold, C. T. 1910. «Analecta arabo-italica», dins *Centenario della nascita di Michele Amari*, II: 205-215. Palermo,

Tejedor Mercadal, R. 1978. «Los broncees del pecio de "Favaritx"», *Revista de Menorca*, 69: 219-235.

Torres Orell, F. 2005. «Restes romanes a sa Calatrava (Palma). Avanç sobre l'excavació arqueològica», *L'Antiguitat clàssica i la seva pervivència a les illes Balears, XXIII Jornades d'Estudis locals, Palma, del 17 al 19 de novembre de 2004*. Sánchez León, M. L. & Barceló Crespi, M. (coord.): 291-300. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics.

Vinas, R. 2007. *La conquesta de Mallorca. Textos i documents*. Mallorca: Moll.

Vinas, R i A. & Treton, R. 2004, «Donation aux Templiers», *BSAL*, 60: 285-288.